

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Навчально-науковий інститут № 5
Кафедра кримінального права та кримінології**

**МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ**

з навчальної дисципліни

«Сучасні проблеми кримінального права»

Обов'язкова компонента освітньої програми другого рівня вищої освіти

спеціальність – 081 «Право»

Харків 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 20.09.2024 № 9

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 19.09.2024 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального права та кримінології навчально-наукового інституту № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від 30.08.2024 № 1).

Розробники:

1. Професор кафедри, доктор юридичних наук, професор Ємельянов В. П.
2. Доцент кафедри, кандидат юридичних наук, доцент Кундеус В. Г.
3. Старший викладач кафедри Митрофанова Ю. С.

Рецензенти:

1. Професор кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, професор Храмцов О. М.
2. Професор кафедри кримінального права і кримінології навчально-наукового інституту № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Яценко А. М.

**1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(денна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 2							
Тема № 1. Сучасні проблеми Загальної частини кримінального права	35	4	10	-		21	екзамен
Тема № 2 Сучасні проблеми Особливої частини кримінального права	40	4	-	8		28	
Всього за семестр № 2:	75	8	10	8		49	

**2. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(заочна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни					Вид контролю	
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття		Самостійна робота
Семестр № 2							
Тема № 1. Сучасні проблеми Загальної частини кримінального права	35	2	4	-		29	екзамен
Тема № 2. Сучасні проблеми Особливої частини кримінального права	40	2	-	2		36	
Всього за семестр № 2:	75	4	4	2		65	

2. План проведення занять:

1. Проведення вступу до заняття (5 хв.):
 - перевірка наявності магістрів та їх підготовки до заняття;
 - визначення мети та завдань заняття, місця теми в структурі навчальної дисципліни, міждисциплінарних зв'язків та практичної спрямованості навчального матеріалу.
 - роз'яснення плану та порядку проведення заняття та звернення уваги на особливості розгляду окремих питань.
2. Проведення основної частини заняття (60 хв.):
 - проведення попереднього контролю рівня теоретичної підготовки магістрів до семінарського заняття шляхом вибіркового опиту магістрів з питань теми семінарського заняття;
 - розгляд виконаних під час самопідготовки завдань з колективним обговоренням можливих варіантів рішень;
 - розв'язання окремих завдань без їх попереднього розгляду магістрами.
3. Проведення заключної частини заняття (15 хв.):
 - підведення підсумків засвоєння магістрами теоретичного матеріалу, практичних вмінь і навичок їх використання під час розгляду завдань;
 - додаткове роз'яснення питань, що викликали певні ускладнення щодо їх розв'язання на семінарському занятті;
 - постановка завдань магістрам на самопідготовку до наступного заняття.

3. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1. «Сучасні проблеми Загальної частини кримінального права»

Семінарське заняття № 1. «Поняття кримінального права та кримінальної відповідальності»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначень понять «кримінальне право» та «кримінальна відповідальність».

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Проблемні питання щодо визначення поняття «кримінальне право» та наявності кількості значень цього поняття. Методологічне значення положень рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рн/2004 (справа № 1-33/2004) стосовно нетотожності змісту кримінального законодавства і кримінального права.
2. Загальна характеристика чотирьох значень поняття «кримінальне право» (кримінальне право як галузь законодавства, кримінальне право як галузь права, як кримінально-правова наука, як навчальна дисципліна).

3. Наукові дискусії щодо поняття кримінальної відповідальності, її негативного та позитивного аспектів, а також форм реалізації.
4. Обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

Методичні вказівки:

1. Проблемні питання щодо визначення поняття «кримінальне право» та наявності кількості значень цього поняття. Методологічне значення положень рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рн/2004 (справа № 1-33/2004) стосовно нетотожності змісту кримінального законодавства і кримінального права.

Акцентується увага магістрів на різному визначенні поняття «кримінальне право», а також на тому, що в навчальній та науковій літературі немає єдності відносно кількості значень цього поняття. Одні автори розглядають поняття кримінального права у вищевказаних чотирьох значеннях, інші автори виокремлюють три значення цього поняття, ототожнюючи кримінальне право як галузь законодавства та як галузь права. Остання позиція вважається неточною та такою, що суперечить п. 8 рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рн/2004, в якому прямо вказується, що кримінальне право не обмежується лише кримінальним законодавством як однією з його форм, а включає також інші соціальні регулятори. У цьому зв'язку слід мати на увазі, що відповідно до ст. 3 КК України єдиним джерелом кримінального законодавства є виключно Кримінальний кодекс України, тоді як джерелами кримінального права як галузі права виступають Конституція України, КК України, міжнародні договори, постанови Пленуму Верховного Суду України, рішення Конституційного Суду України.

2. Загальна характеристика чотирьох значень поняття «кримінальне право» (кримінальне право як галузь законодавства, кримінальне право як галузь права, як кримінально-правова наука, як навчальна дисципліна).

При наданні загальної характеристики чотирьох значень поняття «кримінальне право» слід звернути увагу на наступні обставини. Кримінальне право як галузь законодавства – це система юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями, види і розміри покарань за ці діяння, а також інші кримінально-правові наслідки. Також слід мати на увазі, що кримінальне законодавство має свій предмет, метод, завдання та функції, які визначені у Кримінальному кодексі України. Кримінальне право як галузь права – це більш широка категорія, котра охоплює як кримінальне законодавство з його предметом, методом та функціями, а також принципи кримінального права, правозастосування та правотворчість. Наука кримінального права – це система наукових положень,

понять, поглядів та уявлень про соціальну обумовленість і сутність кримінального закону, підстави і принципи криміналізації (декриміналізації) суспільно небезпечних діянь, кримінальні правопорушення і покарання та інші заходи кримінально-правового характеру, а також про ефективність застосування кримінально-правових норм та шляхи їх удосконалення. Кримінально-правовою наукою визначені її предмет, методи досліджень, принципи кримінального права, а також підстави та принципи криміналізації (декриміналізації) суспільно небезпечних діянь. Кримінальне право як навчальна дисципліна – це сукупність навчального матеріалу, в якому розглядаються теоретичні положення, що розкривають зміст кримінально-правових норм, а також здійснюються ознайомлення з правозастосовною практикою, з положеннями кримінального права зарубіжних країн та з певними науковими розробками.

3. Кримінальна відповідальність: поняття, форми реалізації, підстава.

Особлива увага звертається на те, що у сучасній літературі поняття «кримінальна відповідальність» розглядається у двох розуміннях – вузькому та широкому. У вузькому розумінні кримінальна відповідальність розглядається як реакція держави на вчинене у минулому кримінальне правопорушення та як несприятливі наслідки для винної особи після кримінально протиправної поведінки, тобто негативна (ретроспективна) відповідальність. У широкому розумінні кримінальна відповідальність розглядається як комплексний кримінально-правовий інститут, в якому в нерозривному діалектичному зв'язку перебувають позитивний та негативний аспекти кримінальної відповідальності, оскільки кримінальний закон не тільки передбачає несприятливі наслідки за вчинення діяння але й містить норми, що стимулюють правомірну поведінку.

4. Обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

Дані обставини розглядаються у сучасній кримінально-правовій науці як досить широка категорія, що включає до себе як обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, а також інші обставини, наявність яких виключає можливість застосування кримінальної відповідальності.

Тематика цільових виступів:

1. Предмет, метод, завдання та функції кримінального законодавства.
2. Зміст кримінального права як галузі права.
3. Принципи кримінального права.
4. Науково-теоретичне визначення позитивної кримінальної відповідальності.

Теми рефератів:

1. Джерела кримінального законодавства та кримінального права.

2. Підстави та принципи криміналізації (декриміналізації) суспільно небезпечних діянь.

3. Поняття кримінальної відповідальності: негативний та позитивний аспекти.

4. Обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

Література:

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рн/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа № 1-33/2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
4. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.
5. Словник Загальної частини кримінального права України / автори-упорядники С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2018. 536 с.
6. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.

7. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та практичні проблеми : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. 419 с.
2. Ященко А. М. Обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності // Політика у сфері боротьби зі злочинністю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 9 – 10 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 140 – 145.

Семінарське заняття № 2. «Загальна характеристика основних категорій кримінального права (кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, злочин, загальне визначення кримінального правопорушення, склад кримінального правопорушення, кваліфікація кримінального правопорушення)»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначення основних категорій кримінального права та уявити співвідношення між цими категоріями.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Поняття кримінального правопорушення як вольового вчинку людини: ознаки та елементи вчинюваного в реальній дійсності кримінального правопорушення (кримінально-протиправного посягання).
2. Загальне визначення кримінального правопорушення (злочину) в законі про кримінальну відповідальність.
3. Поняття та ознаки складу кримінального правопорушення.
4. Поняття кваліфікації кримінального правопорушення.

Методичні вказівки:

1. Поняття кримінального правопорушення як вольового вчинку людини: ознаки та елементи вчинюваного в реальній дійсності кримінального правопорушення (кримінально-протиправного посягання).

При розкритті цього питання перш за все слід на увазі, що кримінальне правопорушення як будь-яке вчинюване в реальній дійсності суспільно небезпечне діяння є завжди вольовим вчинком людини, тобто кримінально-

протиправним посяганням, якому притаманні об'єктивні та суб'єктивні властивості. Об'єктивно кримінальне правопорушення завжди на щось посягає шляхом вчинення дії або бездіяльності та спричиняє істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Суб'єктивно воно є проявом свідомості та волі, мотивації та цілеспрямованості поведінки людини, яка здатна зазнавати кримінальну відповідальність. У цьому зв'язку вважається продуктивним використання в науці кримінального права визначеного О. М. Костенком «принципу соціального натуралізму», згідно з яким кримінальне правопорушення має розглядатись як феномен соціальної реальності, як, наприклад, хвороба. Цьому феномену соціальної реальності притаманні ознаки та елементи. Ознаками кримінального правопорушення є: суспільна небезпечність, винність, протиправність, караність. Елементами кримінального правопорушення є: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона та суб'єкт злочину.

2. Загальне визначення кримінального правопорушення (злочину) в законі про кримінальну відповідальність.

Загальне визначення кримінального правопорушення (раніше «злочину») – це його визначення, надане в ч. 1 ст. 11 КК України. За своєю суттю – це наукова абстракція, яка надає загальну характеристику кримінально-протиправному посяганням в законі про кримінальну відповідальність. Отже, співвідношення між реально вчинюваним кримінальним правопорушенням та його загальним визначенням в КК можливо собі, образно кажучи, наприклад, як співвідношення між реально існуючим будинком чи реальним захворюванням та загальним визначенням понять «будинки» чи «хвороба», що надані у Великому тлумачному словнику сучасної української мови.

3. Поняття та ознаки складу кримінального правопорушення.

У науковій та навчальній літературі склад кримінального правопорушення визначається як сукупність встановлених в законі про кримінальну відповідальність ознак, що характеризують суспільно небезпечне діяння як кримінально протиправне. За своєю суттю склад кримінального правопорушення – це наукова абстракція, законодавча модель діянь певного виду, яка вміщує в себе найсуттєвіші, найнеобхідніші та типові ознаки конкретних діянь, визнаних кримінальними правопорушеннями. Склад кримінального правопорушення слід відрізнити від кримінального правопорушення. Це хоча близькі, але не тотожні категорії. Кримінальне правопорушення – це конкретний акт вольової поведінки людини, це явище об'єктивної дійсності, кримінально-протиправне посягання, яке реально вчиняється в житті людей. Склад кримінального правопорушення – це правова характеристика діянь певного виду, сукупність ознак, що встановлені у відповідних статтях КК. Отже, співвідношення між реально вчинюваним кримінальним правопорушенням і складом кримінального правопорушення можливо уявити собі, образно кажучи, наприклад, як співвідношення між реально існуючим будинком і типовим проектом на будинки такого виду, між реальною хворобою та інформацією про неї у

медичному довіднику.

4. Поняття кваліфікації кримінального правопорушення.

Як уже зазначалося, вчинене кримінальне правопорушення і його правова характеристика у кримінальному законодавстві є близькими, але не тотожними категоріями. Їх постійне співставлення і знаходження відповідності між ними складає сутність кваліфікації кримінального правопорушення. Отже, кваліфікація кримінального правопорушення – це встановлення відповідності між елементами вчиненого в реальній дійсності кримінально-протиправного посягання та передбаченими законом про кримінальну відповідальність ознаками складу кримінального правопорушення. Тобто кваліфікація кримінального правопорушення означає, що вчинене винною особою діяння підпадає під ознаки відповідної статті, або частини статті, або відповідного пункту певної частини статті Особливої частини КК України.

Тематика цільових виступів:

1. Класифікація кримінальних правопорушень.
2. Класифікація складів кримінальних правопорушень.
3. Співвідношення простих і складних кримінальних правопорушень з простими та складними складами кримінальних правопорушень.
4. Науково-теоретичне визначення складу правомірного вчинку (правомірної поведінки).

Теми рефератів:

1. Кримінальне правопорушення як вольовий вчинок людини: ознаки та елементи кримінального правопорушення.
2. Кримінально-правове значення правомірного вчинку (правомірної поведінки).
3. Склад кримінального правопорушення: співвідношення елементів кримінального правопорушення та ознак складу кримінального правопорушення.
4. Кримінально-правова кваліфікація: поняття, підстави кваліфікації та її види.

Література:

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
4. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.
5. Словник Загальної частини кримінального права України / автори-упорядники С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2018. 536 с.
6. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
7. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Ємельянов В. П. Деякі питання щодо визначення діянь кримінальними проступками // Злочинність та протидія їй в умовах сингулярності : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16

квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 204 – 205.

2. Самотієвич В. О. Відмежування кваліфікованих від самостійних складів кримінальних правопорушень // *Публічне право*. 2021. № 1. С. 147 – 154.

Семінарське заняття № 3. «Елементи кримінального правопорушення та ознаки складу кримінального правопорушення»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо співвідношення елементів кримінального правопорушення та ознак складу кримінального правопорушення.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Поняття об'єкта кримінального правопорушення та ознак об'єкта у складах кримінальних правопорушень. Види об'єктів кримінальних правопорушень та ознак об'єктів у складах кримінальних правопорушень.
2. Поняття об'єктивної сторони кримінального правопорушення та ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.
3. Поняття суб'єктивної сторони кримінального правопорушення та ознак суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.
4. Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення).

Методичні вказівки:

1. Поняття об'єкта кримінального правопорушення та ознак об'єкта у складах кримінальних правопорушень. Види об'єктів кримінальних правопорушень та ознак об'єктів у складах кримінальних правопорушень.

Особливість розкриття цього питання полягає в тому, що проблематика стосовно об'єкта кримінального правопорушення є найбільш дискусійною у сучасній кримінально-правовій науці. Перш за все не існує однозначності поглядів стосовно загального визначення об'єкта кримінальних правопорушень, тобто стосовно того узагальнюючого терміну, яким можливо охопити всі об'єкти кримінально-протиправних посягань (суспільні відносини, правовідносини, блага, цінності, сфери життєдіяльності людей тощо). Відсутня єдність й у поглядах щодо класифікації об'єктів кримінальних правопорушень, а так звана класифікація об'єктів «по вертикалі» (загальний, родовий, безпосередній) та «по горизонталі» (основний, додатковий обов'язковий, додатковий факультативний) все частіше критикується науковцями, оскільки тут піддаються класифікації не об'єкти реально вчинюваних діянь, а ознаки об'єктів, сформульовані у відповідних складах кримінальних правопорушень. В реальній же дійсності

кримінальне правопорушення – це конкретний акт вольової поведінки людини, тому кримінально протиправне діяння завжди конкретне і посягає воно на один або декілька конкретних (безпосередніх) об'єктів. Отже, ніякого «родового» чи «загального» кримінального правопорушення у реальному житті не існує, а тому не може існувати родового чи загального об'єкта вчинюваного в реальній дійсності конкретного посягання. Так звані «родовий» чи «загальний» об'єкти – це не реальні об'єкти кримінальних правопорушень, а загальні поняття, які узагальнюють ознаки об'єктів конкретних складів кримінальних правопорушень на рівні родового та загального складу. І так звану класифікацію об'єктів «по горизонталі» також варто віднести до категорії «склад кримінального правопорушення», а не до категорії «кримінальне правопорушення», оскільки, вчиняючи діяння в реальній дійсності, винна особа при посяганні на два чи більше об'єктів у власному уявленні ніяким чином їх не класифікує, бо на той момент вони всі для неї є рівнозначними. Основними та додатковими визнаються ознаки об'єктів у статтях закону.

2. Поняття об'єктивної сторони кримінального правопорушення та ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення як скоєного в реальній дійсності вольового вчинку людини – це його зовнішній бік (зовнішній вираз). Цей зовнішній вираз проявляється через притаманні йому складові компоненти: суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, спосіб, обстановка, засоби вчинення кримінального правопорушення. Всі ті компоненти властиві об'єктивній стороні вчинюваного в реальній дійсності кримінально-протиправного посягання. Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це сукупність передбачених у КК України ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння. Всі ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення поділяються на обов'язкові та факультативні. При цьому цей поділ здійснюється лише на рівні так званого «загального складу», оскільки якщо на ту чи іншу ознаку об'єктивної сторони прямо вказується у конкретному складі кримінального правопорушення, то така ознака одразу ж становиться обов'язковою ознакою цього складу кримінального правопорушення.

3. Поняття суб'єктивної сторони кримінального правопорушення та ознак суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Поняття і значення вини.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це його внутрішня сторона, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і до його наслідків. Змістом суб'єктивної сторони вчинюваного в реальній дійсності кримінального правопорушення охоплюються такі її

складові як вина у формі умислу або необережності, мотив, мета, а також інші компоненти психічної діяльності, до яких зазвичай відносять емоційний стан, потреби, інтереси особи, яка вчинює кримінально-протиправне посягання. Зміст суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення характеризується тим, що вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення, а мотив, мета та інші компоненти психічної діяльності виступають в якості факультативних ознак. При цьому цей поділ здійснюється лише на рівні так званого «загального складу», оскільки якщо на ту чи іншу ознаку суб'єктивної сторони прямо вказується у конкретному складі кримінального правопорушення, то така ознака одразу ж становиться обов'язковою ознакою цього складу кримінального правопорушення.

4. Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення).

Згідно зі ст. 18 КК України суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Цих принципових позицій не порушують і ті нові положення, які містяться у розділі XIV-1 Загальної частини КК України, котрий має назву «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», оскільки згідно зі ст. 96-3 КК підставами для застосування до юридичної особи цих заходів є вчинення її уповноваженою особою будь-якого кримінального правопорушення, прямо вказаного у цієї статті. Тобто з цих нових положень цілком зрозуміло, що суб'єктом кримінального правопорушення тут визнається не юридична особа, а її уповноважена особа, тобто фізична особа.

Тематика цільових виступів:

1. Класифікація об'єктів кримінальних правопорушень та ознак об'єктів у складах кримінальних правопорушень.
2. Факультативні ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.
3. Мотив, мета та інші компоненти психічної діяльності суб'єкта кримінального правопорушення.
4. Наукова дискусія стосовно визнання суб'єктом кримінального правопорушення юридичних осіб та держави.

Теми рефератів:

1. Наукова дискусія про загальне визначення об'єкта кримінального правопорушення.
2. Кримінально-правовий зміст предмета кримінального правопорушення.
3. Кримінально-правове значення потерпілого від кримінального правопорушення.

Література:**Нормативні акти**

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
4. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.
5. Словник Загальної частини кримінального права України / автори-упорядники С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2018. 536 с.
6. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
7. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Ємельянов В. П., Коростиленко А. В. Дискусійні питання щодо загального поняття об'єкта злочинів. Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 255 – 259.

2. Гуренко Д. Ю., Ємельянов В. П. Актуальні питання щодо визначення суб'єкта злочинів. Часопис Київського університету права. 2015. № 2. С. 280 – 283.
3. Ємельянов В. П., Харченко В. Б. Особливості законодавчої конструкції та визначення форм вини кримінальних правопорушень з похідними наслідками // Прикарпатський юридичний вісник :збірн. наук. праць : науково-практичне видання. Вип. 6 (41). Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 97 – 102.
4. Крижановський М. В., Яценко А. М. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Харків : Право, 2020. 264 с.

Семінарське заняття № 4. «Загальна характеристика стадій вчинення кримінального правопорушення, співучасті у кримінальному правопорушенні, множинності кримінальних правопорушень»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначення стадій вчинення кримінального правопорушення, співучасті у кримінальному правопорушенні, множинності кримінальних правопорушень.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Поняття та види стадій вчинення кримінального правопорушення.
2. Поняття та ознаки співучасті у кримінальному правопорушенні.
3. Види співучасників, та форми співучасті
4. Поняття та види причетності до кримінального правопорушення.
5. Множинність кримінальних правопорушень та складів кримінальних правопорушень.

Методичні вказівки:

1. Поняття та види стадій вчинення кримінального правопорушення.

При розкритті цього питання перш за все слід мати на увазі, що фактичною стороною єдиної підстави кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, тому кожна стадія вчинення особою кримінального правопорушення повинна являти собою саме таке діяння. Тому не визнаються стадіями вчинення кримінального правопорушення той чи інший стан свідомості людини, її думки, наміри, їх формування та виявлення. Також, виходячи з визначення у статтях 13 – 15 КК України поняття стадій вчинення кримінального правопорушення, слід мати на увазі, що вони можливі лише в умисних діяннях. При цьому виділення цих стадій зовсім не означає, що кожне кримінально-протиправне посягання обов'язково містить всі вказані у статтях закону стадії. Окрім цього, якщо кримінальне правопорушення закінчене, то воно поглинає всі стадії його вчинення і вони не мають самостійного значення та не впливають

на його кваліфікацію. Водночас слід мати на увазі, що в залежності від конструкції складу кримінального правопорушення момент закінчення кримінально-протиправного посягання визначається неоднаково. Тому важливо з'ясувати, з якого моменту вважаються закінченими кримінальні правопорушення, що кваліфікуються за складами з ознаками наслідків, без ознак наслідків та усіченими складами.

2. Поняття та ознаки співучасті у кримінальному правопорушенні.

При характеристиці поняття співучасті перш за все необхідно ретельно проаналізувати положення ст. 26 КК України, згідно з якою співучастю у кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення, а при розкритті поняття співучасті слід враховувати її об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Об'єктивні ознаки співучасті включають такі дві ознаки: 1. У вчиненні кримінального правопорушення беруть участь декілька (дві або більше) осіб. У навчальній літературі нерідко тут же згадується, що кожна з цих осіб повинна бути суб'єктом кримінального правопорушення. Однак, згадування про суб'єкта при розгляді об'єктивних ознак співучасті є зайвим і несвоєчасним, оскільки це має відношення лише до суб'єктивних ознак співучасті. До об'єктивних ознак тут слід відносити лише кількісний склад співучасників. 2. Спільність дій співучасників. Суб'єктивні ознаки: 1) співучасть – це умисне вчинення умисного кримінального правопорушення; 2) усі співучасники мають спільний умисел; 3) усі співучасники є суб'єктами кримінального правопорушення.

3. Види співучасників та форми співучасті.

Висвітлюючи питання про види співучасників, слід показати ті критерії, за якими провадиться поділ співучасників на види, а потім послідовно дати характеристику виконавцю (співвиконавцю), організатору, підбурювачу та пособнику. Враховуючи те, доцільно звернути увагу на сутність, зміст та ознаки згадуваних в законі суб'єктів таких діянь як «замовлення» та «провокація». Приступаючи до аналізу форм співучасті, слід показати, на підставі яких об'єктивних та суб'єктивних критеріїв співучасть поділяється на форми.

4. Поняття та види причетності до кримінального правопорушення.

Аналізуючи питання про причетність до кримінального правопорушення, необхідно з'ясувати, за якими ознаками причетність схожа, а за якими відрізняється від співучасті у кримінальному правопорушенні. Далі назвати види причетності та охарактеризувати їх. Зокрема, при характеристиці приховування злочину необхідно ознайомитися зі змістом ч. 6 ст. 27, ст. 396 КК та показати, за якими ознаками приховування відрізняється від співучасті. Характеризуючи придбання чи збут майна, здобутого кримінально протиправним шляхом, слід розкрити ознаки цього виду причетності на підставі вивчення положень ч. 6 ст. 27, ст. 198 КК та з'ясувати, за якими ознаками він відрізняється від фізичного пособництва. При характеристиці потурання та недонесення необхідно з'ясувати

положення ч. 7 ст. 27 КК та з'ясувати, в яких випадках може наставати кримінальна відповідальність.

5. Множинність кримінальних правопорушень та складів кримінальних правопорушень.

Розглядаючи це питання, слід звернути увагу на те, що в законі про кримінальну відповідальність і в літературі виокремлюються три види множинності кримінальних правопорушень – повторність (ст. 32 КК), сукупність (ст. 33 КК) та рецидив (ст. 34 КК). Але якщо точність понять «повторність кримінальних правопорушень» та «рецидив кримінальних правопорушень» не викликає сумніву, то словосполучення «сукупність кримінальних правопорушень» вважається неточним. Справа в тому, що відповідно до ст. 33 КК сукупність виникає в результаті кваліфікації діяння за двома чи більше статтями (частинами статей) Особливої частини КК, тобто за відповідними складами кримінальних правопорушень. А кваліфікувати кримінальне правопорушення можливо лише за ознаками відповідного складу (складів) кримінального правопорушення, бо суть кваліфікації у тому, щоб встановити відповідність між елементами вчиненого в реальній дійсності діяння та ознаками складу кримінального правопорушення (складів кримінальних правопорушень). Таким чином точнішим буде говорити про повторність та рецидив кримінальних правопорушень і сукупність складів кримінальних правопорушень.

Тематика цільових виступів:

1. Готування до кримінального правопорушення (злочину).
2. Замах на кримінальне правопорушення..
3. Відмежування співучасті від причетності до кримінального правопорушення.
4. Відмежування повторності кримінальних правопорушень від продовжуваного кримінального правопорушення.

Теми рефератів:

1. Особливості кримінальної відповідальності за готування до злочину та замах на кримінальне правопорушення.
2. Добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні.
3. Особливості відповідальності співучасників. Спеціальні питання відповідальності за співучасть.
4. Ідеальна сукупність складів кримінальних правопорушень та відмежування її від складених складів кримінальних правопорушень.

Література:**Нормативні акти**

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. № 3341-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
4. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.
5. Словник Загальної частини кримінального права України / автори-упорядники С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2018. 536 с.
6. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
7. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права

ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність. Київ : ІДП НАН України; РВВ ЛДУВС, 2015. 560 с.

Семінарське заняття № 5. «Призначення покарань та інших заходів кримінально-правового характеру, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо призначення покарань та інших заходів кримінально-правового характеру, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Поняття, мета, система та призначення покарань.
2. Поняття, система та призначення інших заходів кримінально-правового характеру.
3. Звільнення від кримінальної відповідальності.
4. Звільнення від покарання та його відбування.

Методичні вказівки:

1. Поняття, мета, система та призначення покарань.

При розкритті поняття покарання (ст. 50 КК) перш за все слід з'ясувати соціальну та юридичну природу покарання. Далі потрібно перейти до визначення мети покарання і звернути увагу на визначенні місця та ролі кари в покаранні, її філософському та юридичному змісті, а також тих результатів, яких прагнуть досягти держава й суспільство, застосовуючи покарання до порушників кримінального закону. Оскільки питання про мету покарання є досить дискусійним, то для більш глибокого його засвоєння доцільно ознайомитися із розвитком поглядів на цю проблему в історії вітчизняного кримінального законодавства та в науці кримінального права. При розгляді системи покарань (ст. 51 КК) потрібно зрозуміти принципи її побудови та приділити увагу питанню про систему покарань в історії кримінального права та проблемам вдосконалення системи покарань. Розглядаючи питання стосовно призначення покарання, слід звернути увагу на співвідношення принципів та загальних засад призначення покарання, зміст загальних засад призначення покарання (статті 65 – 67 КК), а також підстави призначення покарання за незакінчене кримінальне правопорушення та кримінальне правопорушення, вчинене у співучасті (ст. 68 КК), призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК), призначення

покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст. 69-1 КК), за сукупністю кримінальних правопорушень (ст. 70 КК) та сукупністю вироків (ст. 71 КК).

2. Поняття, система та призначення інших заходів кримінально-правового характеру.

Приступаючи до вивчення цього питання передусім слід звернутися до положень статей 92 – 96-11 КК та з'ясувати, що інші заходи кримінально-правового характеру не є покаранням, оскільки вони не задуються у системі покарань, що встановлена у ст. 51 КК. До системи інших заходів кримінально-правового характеру слід відносити наступні: 1) примусові заходи медичного характеру; 2) примусове лікування; 3) спеціальна конфіскація; 4) заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

3. Звільнення від кримінальної відповідальності.

Вивчаючи це питання, слід звернути увагу на юридичну природу цього кримінально-правового інституту як одного із правових наслідків вчинення кримінального правопорушення. Цей наслідок може наступати лише щодо осіб, в діях яких наявний склад кримінального правопорушення, а не щодо випадків, коли кримінальна відповідальність виключається. Тому потрібно з'ясувати, чим відрізняється звільнення від кримінальної відповідальності від обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності, від добровільної відмови при незакінченому кримінальному правопорушенні, від наслідків скоєння малозначного діяння. На наступному етапі розгляду питання необхідно провести детальне дослідження кожного окремого виду звільнення від кримінальної відповідальності (статті 45 – 49 КК), звертаючи увагу на підстави, умови, особливості та порядок застосування кожного з них.

4. Звільнення від покарання та його відбування.

При вивченні цього питання необхідно засвоїти поняття, зміст звільнення від покарання та його відбування, підстави, умови та види такого звільнення, провести відмежування від звільнення від кримінальної відповідальності. Законодавство передбачає різні види звільнення від покарання та його відбування, які об'єднуються у дві групи: 1) безумовне звільнення, тобто таке, коли перед особою не ставляться будь-які вимоги у зв'язку зі звільненням (ч. 4 ст. 74, статті 80, 82, 84 КК), 2) умовне звільнення, тобто таке, коли особі пред'являються визначені законом вимоги, які вона має виконати протягом певного строку (статті 75 – 79, 81, 83 КК). Особливим видом звільнення є звільнення від покарання у разі прийняття нового закону, що виключає або пом'якшує призначене особі покарання (ч. 2, 3 ст. 74 КК).

Тематика цільових виступів:

1. Призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень.
2. Призначення покарання за сукупністю вироків.
3. Відмежування дійового каяття від добровільної відмови при

незакінченому кримінальному правопорушенні.

4. Відмежування примусових заходів медичного характеру від примусового лікування.

Теми рефератів:

1. Поняття, мета та види покарання.
2. Поняття та види заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.
3. Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності. Відмежування від обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.
4. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Література:

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Яценко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
4. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.

5. Словник Загальної частини кримінального права України / автори-упорядники С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2018. 536 с.
6. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
7. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз. Запоріжжя : КПУ, 2017. 288 с.
2. Крижановський М. В., Яценко А. М. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Харків : Право, 2020. 264 с.

3. Методичні вказівки до практичних занять

Тема № 2 «Сучасні проблеми Особливої частини кримінального права»

Практичне заняття № 1. «Кримінально-правова характеристика діянь проти основ національної безпеки України»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначення, кваліфікації діянь проти основ національної безпеки України та відмежування їх від суміжних кримінально-протиправних посягань.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Поняття та види діянь проти основ національної безпеки України.
2. Діяння проти конституційних основ національної безпеки України.
3. Діяння проти основ зовнішньої безпеки України.
4. Діяння проти основ внутрішньої безпеки України.

Методичні вказівки:

1. Поняття та види діянь проти основ національної безпеки України.

Розкриваючи це питання, слід звернути особливу увагу на поняття національної безпеки України, яке визначено у п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII, де національна безпека України визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Під національними інтересами цей же Закон (п. 10 ч. 1 ст. 1) розуміє життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності й добробут її громадян. Що ж стосується видів цих діянь, то в літературі немає єдності щодо їх класифікації. Вважається, що найбільш вдалою є класифікація їх на такі три види: 1) діяння проти конституційних основ національної безпеки України (статті 109, 110, 110-2, 112 КК); 2) діяння проти основ зовнішньої безпеки України (статті 111, 111-1, 111-2, 114 КК), 3) діяння проти основ внутрішньої безпеки України (статті 113, 114-1, 114-2 КК).

2. Діяння проти конституційних основ національної безпеки України.

При розкритті цього питання слід звернути увагу на особливості конструкції відповідних статей закону. Особливість ст. 109 КК полягає в тому, що вона у частинах 1 і 2 містить ознаки самостійних складів злочинів, а у ч. 3 ст. 109 КК кваліфікуючі ознаки передбачені лише до складу злочину, що міститься у ч. 2 ст. 109 КК. Стаття 110 КК, навпаки, має традиційну конструкцію: у ч. 1 міститься диспозиція, у частинах 2 і 3 – кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки. Конструкція ст. 110-2 КК у частинах 1 і 2 містить самостійні склади злочинів, але на відміну від ст. 109, передбачені у частинах 3 і 4 кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки стосуються обох складів злочинів, що мають місце у частинах 1 і 2 ст. 110-2 КК. Стаття 112 КК містить тільки одну частину. Обов'язковою ознакою передбаченого нею злочину є потерпілий. Диспозиція ст. 112 КК містить вичерпний перелік державних чи громадських діячів, які можуть бути визнані потерпілими. Якщо потерпіла особа не підпадає під цей перелік, то діяння кваліфікуватиметься за іншими відповідними статтями КК України, які містять ознаки спеціальних складів посягання на життя певних осіб (статті 348, 348-1, 379, 400, 443, ч. 5 ст. 404 КК) або загального складу умисного вбивства певних осіб (п. 8 ч. 2 ст. 115 КК).

3. Діяння проти основ зовнішньої безпеки України.

Характеризуючи діяння проти основ зовнішньої безпеки України, слід розглянути об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів, що передбачають відповідальність за державну зраду (ст. 111 КК), колабораційну діяльність (ст. 111-1 КК), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК) та шпигунство (ст. 114 КК). При розгляді ознак державної зради доцільно звернути увагу на визначення поняття «період збройного конфлікту», а також на відмежування

шпигунства як однієї їх із форм державної зради від шпигунства, передбаченого ст. 114 КК.

4. Діяння проти основ внутрішньої безпеки України.

Характеризуючи ці діяння, слід розглянути об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів, що передбачають відповідальність за диверсію (ст. 113 КК), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК) та несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК). При цьому звернути увагу на відмежування диверсії від терористичного акту, умисного знищення або пошкодження майна чи заподіяння іншої шкоди способом, небезпечним для життя багатьох осіб, при розгляді положень ст. 114-1 КК – на зміст поняття «особливий період», а при розгляді положень ст. 114-2 КК – на зміст поняття «несанкціоноване поширення інформації».

Тематика цільових виступів:

1. Поняття національної безпеки України.
2. Наукова дискусія стосовно класифікації злочинів проти основ національної безпеки України.

Теми рефератів:

1. Кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади.
2. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканість України.
3. Кримінальна відповідальність за державну зраду.
4. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність та пособництво державі-агресору.
5. Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча.
6. Кримінальна відповідальність за диверсію.

Література:

Нормативні акти:

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки :

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 656 с.
3. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
4. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Лантінов Я. О. щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони // *Форум права*. 2014. № 4. С. 570 – 574.
URL:<http://nbuv.gov.ua>.

Практичне заняття № 2. «Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень проти життя, статевої свободи та статевої недоторканості особи й проти власності»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначення, кваліфікації та відмежування від суміжних діянь кримінальних правопорушень проти життя, статевої свободи та статевої недоторканості особи й проти власності.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Поняття та види кримінальних правопорушень проти життя.
2. Сучасні проблеми стосовно характеристики та видів кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Відмежування від кримінальних правопорушень проти моральності у сфері статевих стосунків.

3. Загальна характеристика кримінальних правопорушень проти власності, їх види та відмежування від суміжних кримінальних правопорушень.

4. Крадіжка. Види таємного викрадення майна.

5. Грабіж. Співвідношення понять «грабіж» та «відкрите викрадення».

6. Розбій. Відмежування від вимагання, поєднаного з насильством.

7. Шахрайство. Відмежування від заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою та від крадіжки, яка поєднана з обманом.

Методичні вказівки:

1. Поняття та види кримінальних правопорушень проти життя.

Розкриваючи це питання слід звернути увагу перш за все на класифікацію цих кримінальних правопорушень (злочинів), тобто поділ їх на три категорії: 1) умисні вбивства (статті 115 – 118 КК), 2) вбивство через необережність (ст. 119 КК), 3) доведення до самогубства (ст. 120 КК), а також поділ, у свою чергу, умисних вбивств на такі три види: 1) умисне вбивство без пом'якшуючих і без обтяжуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК), 2) умисне вбивство за обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115 КК), 3) умисне вбивство за пом'якшуючих обставин (статті 116 – 118 КК). Далі надати характеристику об'єктивних та суб'єктивних ознак кожного передбаченого цими статтями КК діяння, а також привернути увагу щодо вирішення питань кваліфікації при конкуренції норм, коли умисне вбивство містить водночас як обтяжуючі, так і пом'якшуючі обставини, або декілька пом'якшуючих обставин, передбачених у різних статтях закону про умисне вбивство.

2. Сучасні проблеми стосовно характеристики та видів кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Відмежування від кримінальних правопорушень проти моральності у сфері статевих стосунків.

При розгляді цього питання слід звернути увагу на історію розвитку кримінально-правового захисту статевої свободи та статевої недоторканості у вітчизняному кримінальному законодавстві та сучасні наукові пропозиції стосовно вдосконалення положень Розділу IV Особливої частини КК. Далі розглянути об'єктивні та суб'єктивні ознаки відповідних складів кримінальних правопорушень (статті 152 – 156-1 КК) та здійснити відмежування від кримінальних правопорушень проти моральності у сфері статевих стосунків (статті 301 – 303 КК), а також відмежування примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК) від примушування до шлюбу (ст. 151-2 КК).

3. Загальна характеристика кримінальних правопорушень проти власності, їх види та відмежування від суміжних кримінальних правопорушень.

Розкриваючи це питання слід звернути особливу увагу перш за все на ознаки предмету передбачених в КК України складів кримінальних правопорушень проти власності. Предметом цих діянь зазвичай виступає майно, право на майно та дії майнового характеру. У цьому зв'язку низка науковців вказують на неточність назви цього розділу Особливої частини КК, і вважають, що точніше було б назвати цей розділ як «Майнові кримінальні правопорушення».

4. Крадіжка. Види таємного викрадення майна.

При розкритті цього питання слід не тільки вказати на те, що крадіжка – це таємне викрадення чужого майна, але й охарактеризувати визначені в літературі чотири види таємного викрадення майна. Також слід уточнити предмет крадіжки, в якості якого можуть виступати лише чужі рухомі речі.

5. Грабіж. Співвідношення понять «грабіж» та «відкрите викрадення».

Дані обставини розглядаються у сучасній кримінально-правовій науці як більш вузька та більш широка категорії, оскільки предметом грабежу можуть бути лише чужі рухомі речі, які мають ринкову вартість, а предметом відкритого викрадення можуть бути також інші рухомі предмети (документи, печатки тощо) і навіть людина.

6. Розбій. Відмежування від вимагання, поєднаного з насильством.

Характеризуючи розбій, слід звернути особливу увагу на відмежування цього злочину від вимагання, поєднаного з насильством. Їх розмежування здійснюється за такими трьома моментами: 1) предметом розбою виступають лише чужі рухомі речі, а предметом вимагання – майно, право на майно та дії майнового характеру; 2) при вчиненні розбою момент нападу та момент заволодіння майном співпадають у часі, а при вчиненні вимагання вони зазвичай розділені у часі; 3) при вчиненні розбою насильство спрямовано лише стосовно тієї особи, яка зазнала нападу, а про вчиненні вимагання насильство може бути спрямованим також стосовно інших осіб або майна.

7. Шахрайство. Відмежування від заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою та від крадіжки, яка поєднана з обманом.

При відмежуванні шахрайства від заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою слід враховувати, що при шахрайстві обман є способом заволодіння чужим майном, в результаті чого зменшуються майнові фонди власника, тоді як при заподіянні майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою здійснюється не зменшення майнових фондів власника, а перешкоджання їх збільшенню. Відрізняючи шахрайство від крадіжки, яка поєднана з обманом, слід мати на увазі, що при вчиненні шахрайства обман є засобом безпосереднього заволодіння майном, яке передається потерпілим винній особі, а при вчиненні крадіжки, яка поєднана з обманом, обман виступає засобом полегшення доступу до майна, яким винна особа заволодіває безпосередньо без участі в тому потерпілого.

Тематика цільових виступів:

1. Вбивство через необережність.
2. Доведення до самогубства.
3. Погроза вбивством.
4. Крадіжка. Види таємного викрадення майна.

Теми рефератів:

1. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство за пом'якшуючих обставин.
2. Проблеми визначення статі потерпілої особи у зґвалтуванні.
2. Поняття та види викрадення майна.
3. Поняття повторності при вчиненні кримінальних правопорушень проти власності.

Література:**Нормативні акти:**

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинених стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.

2. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 656 с.
3. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
4. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Самотієвич В. О. Кримінально-правовий захист права на життя новонародженої дитини в Україні : проблеми та шляхи їх вирішення // *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 222 – 227.
2. Храмцов О. М. Кримінально-правове забезпечення охорони права людини на психічну недоторканість (теорія та практика) : монографія. Харків : Факт, 2022. 252 с.
3. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. посібник. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.
4. Митрофанова Ю. С. Проблеми визначення статі потерпілої особи у зґвалтуванні // *Право і суспільство*. 2023. № 2. С. 228 – 234.
5. Митрофанова Ю. С. Кваліфікуючі ознаки кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості (статті 152 та 153 КК України) // *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2023. № 61. С. 1.1 – 1.14.
6. Смелянов М. В. Кримінальна відповідальність за шахрайство: монографія. Харків : Право, 2014. 176 с.
7. Хряпінський П. В., Чус. О. В. Кримінально-правова характеристика незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї. Дніпропетровськ, ДГУ Літограф, 2015. 245 с.

Практичне заняття № 3. «Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначення та кваліфікації злочинів, пов'язаних зі створенням стійких

злочинних об'єднань, терористичних злочинів, кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності, виробити вміння та навички відмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика злочинів, пов'язаних зі створенням стійких злочинних об'єднань.
2. Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній (ст. 255 КК). Підстави застосування заохочувальної норми, передбаченої ч. 6 ст. 255 КК.
3. Бандитизм (ст. 257 КК).
4. Терористичні злочини та склади терористичних злочинів.
5. Терористичний акт (ст. 258 КК). Відмежування від диверсії (ст. 113), бандитизму (ст. 257), піратства (ст. 446), вбивства, вчиненого способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115), хуліганства, вчиненого із застосуванням вибухових речовин чи вибухових пристроїв (ч. 4 ст. 296).
6. Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності.

Методичні вказівки:

1. Загальна характеристика злочинів, пов'язаних зі створенням стійких злочинних об'єднань.

Злочини, що передбачені в законі статтями 255 – 257 і 260 КК України, відносяться до категорії злочинів, пов'язаних зі створенням стійких злочинних об'єднань (угруповань) або участю у них. У літературі до цієї категорії злочинів нерідко відносять також і діяння, передбачене ст. 258-3 КК (створення терористичної групи чи терористичної організації). З цим можна цілком погодитись, але з урахуванням особливостей цієї статті її аналіз доцільніше здійснювати при характеристиці складів терористичних злочинів.

2. Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній (ст. 255 КК). Підстави застосування заохочувальної норми, передбаченої ч. 6 ст. 255 КК.

При розкритті цього питання слід висвітлити об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки цього складу злочину, з'ясувати зміст понять «злочинний вплив» та особи, яка перебуває у статусі суб'єкта злочинного впливу, у тому числі у статусі «вора в законі», а також передбачені цією статтею підстави застосування заохочувальної норми.

3. Бандитизм (ст. 257 КК).

Розглядаються такі питання як поняття та ознаки банди, організація озброєної банди, участь у банді, участь у вчинюваному нею нападі, об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу бандитизму та кваліфікації бандитизму.

4. Терористичні злочини та склади злочинів.

Терористичні злочини – це криміналізована частина терористичних діянь, тобто діянь, передбачених КК України. Вони передбачаються як окремими складами терористичних злочинів, а також іншими складами злочинів, під ознаки яких поряд з іншими діями підпадають також і терористичні дії. Окремі самостійні склади терористичних злочинів – це тільки ті склади, що передбачені статтями 258 – 258-6 КК України. В інших випадках терористичні злочини кваліфікуватимуться за тими статтями КК, що передбачають відповідальність за ті чи інші суспільно небезпечні дії, які можуть як набувати терористичної спрямованості, так і не містити такої. Це, наприклад, дії, передбачені статтями 112, 147, 266, 278, 443, 444 КК.

5. Терористичний акт (ст. 258 КК). Відмежування від диверсії (ст. 113), бандитизму (ст. 257), піратства (ст. 446), вбивства, вчиненого способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115), хуліганства, вчиненого із застосуванням вибухових речовин чи вибухових пристроїв (ч. 4 ст. 296).

Ці питання належним чином розглянуті у рекомендованій літературі, але слід зауважити, що відмежування терористичного акту від зазначених насильницьких злочинів здійснюється за рахунок таких відмінностей. Якщо при вчиненні звичайних насильницьких злочинів заподіяне насильство виступає самоціллю вчинюваного злочину, то при вчиненні терористичного акту насильство спрямовано на залякування населення з метою спонукання суб'єктів впливу (органу державної влади, міжнародної організації, фізичної чи юридичної особи) до задоволення вимог терористів.

6. Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності.

Розглядаються такі питання як хуліганські кримінальні правопорушення та склади хуліганських кримінальних правопорушень, кримінальні правопорушення проти моральності у сфері статевих стосунків, а також питання кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

Тематика цільових виступів:

1. Підстави застосування заохочувальних норм щодо осіб, які приймали участь у створенні стійких злочинних об'єднань.
2. Тероризм: відмітні риси та рівні тероризму.
3. Терористичні злочини та склади злочинів.
4. Хуліганські кримінальні правопорушення та їх склади.

Теми рефератів:

1. Кримінальна відповідальність за бандитизм.
2. Тероризм: відмежування від терору, війни, агресії, геноциду.

3. Загальна характеристик кримінальних правопорушень проти моральності у сфері статевих стосунків (статті 301 – 303 КК).

4. Кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

Література:

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинених стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Про судову практику у справах про хуліганство : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб./ О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра

- юрисд. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 656 с.
 3. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
 4. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
 5. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Вознюк А. А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 192 с.
2. Кундеус В. Г. Щодо визначення ознаки створення злочинної організації як однієї з форм вчинення злочину, передбаченого ст. 255 КК України // *Форум права*. 2016. С. 135 – 140. . URL:<http://nbuv.gov.ua>.
3. Тероризм: визначення і сутність : монографія / А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов; за ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. П. Ємельянова. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.
4. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення : монографія. Харків : Право, 2016. 88 с.
5. Ізетов А. Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження : монографія./ за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2010. 174 с.
6. Ємельянов В.П. Кількісний склад терористичної групи чи терористичної організації згідно зі ст. 258-3 КК України // *Держава і злочинність. Нові виклики в епоху постмодерну* : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті віце-президента Кримінологічної асоціації України О. М. Литвака (м. Харків, 23 квіт. 2020 р.) // МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків, 2020. С. 115 – 116.
7. Лантінов Я. О. Методологічні й загальнотеоретичні засади дослідження проблем кримінально-правової охорони громадянського суспільства України : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. 123 с.
8. Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів : монографія / за ред. В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2016. 184 с.

9. Бандурка І. О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монографія / за наук. ред. д. ю. н., проф. О. М. Литвинова. Харків: Золота миля, 2017. 432 с.
10. Ємельянов В.П., Митрофанова Ю. С. Проблеми застосування та шляхи вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за дитячу порнографію // *Вісник Кримінологічної асоціації України* : збірник наукових праць. 2023. № 1 (28). С. 31 – 41.

Практичне заняття № 4. «Кримінально-правова характеристика кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), а також проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку»

Навчальна мета заняття: З'ясувати основні наукові проблеми щодо визначення та кваліфікації діянь проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), а також проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Кількість годин – 2.

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика та класифікація кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби.
2. Відмежування військових кримінальних правопорушень від суміжних кримінальних правопорушень.
3. Невиконання наказу (ст. 403 КК).
4. Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК).
5. Погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК). Відмежування від опору начальникові.
6. Самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) та дезертирство (ст. 408 КК). Відмежування між цими діяннями.
7. Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК).
8. Загальна характеристика та види кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.
9. Кримінально-правова характеристика порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК).

Методичні вказівки:

1. Загальна характеристика кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби.

Кримінальні правопорушення, що передбачені в законі статтями 401 – 435-1 КК України, відносяться до категорії кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень). У літературі класифікація цієї категорії кримінальних правопорушень здійснюється неоднаковим чином, але

найбільш вдалою здається класифікація, що здійснює їх поділ на такі дев'ять груп: 1) проти порядку підлеглості та військової гідності (статті 402 – 406, 435-1); 2) проти порядку проходження військової служби (статті 407 – 409); 3) проти порядку збереження та користування військовим майном (статті 410 – 413); 4) проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки (статті 414 – 417); 5) проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб (статті 418 – 421); 6) у сфері охорони державної таємниці (ст. 422); 7) військові службові (статті 425 – 426-1); 8) проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій (статті 427 – 432); 9) відповідальність за які передбачено міжнародними конвенціями та договорами (статті 433 – 435).

Розглядаючи окремі склади кримінальних правопорушень, слід звернути особливу увагу на діяння, передбачені статтями 403, 405, 407, 408, 429 КК, у зв'язку з тим, що до осіб, які вчинили діяння, ознаки яких передбачені цими статтями, якщо це було вчинено в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, не застосовуються положення ст. 69 КК (призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом), а також ст. 75 КК (звільнення від відбування покарання з випробуванням).

2. Відмежування військових кримінальних правопорушень від суміжних кримінальних правопорушень.

При розкритті цього питання слід висвітлити особливості об'єктивних та суб'єктивних властивостей, що притаманні цим діянням, з'ясувати зміст поняття «військове кримінальне правопорушення» та особи, яка перебуває у статусі суб'єкта кримінального правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби й на цих підставах здійснити відмежування зазначених діянь від суміжних кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, проти життя та здоров'я особи, власності тощо.

3. Невиконання наказу (ст. 403 КК).

При розкритті цього питання слід висвітлити об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки цього складу кримінального правопорушення, з'ясувати зміст поняття «невиконання наказу» та здійснити відмежування від поняття «непокора», за яку передбачена відповідальність у ст. 402 КК.

4. Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК).

При розкритті цього питання слід висвітлити об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки цього складу кримінального правопорушення, з'ясувати зміст понять «опір начальникові» та «примушування його до порушення службових обов'язків», а також здійснити відмежування від понять «непокора» та «невиконання наказу».

5. Погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК). Відмежування від опору начальникові.

Розглядаючи це питання також слід висвітлити об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки цього складу кримінального правопорушення, з'ясувати

зміст понять «погроза» та «наси́льство» щодо начальника, а також здійснити відмежування цього складу кримінального правопорушення від складу опору начальникові або примушування його до порушення військових обов'язків.

6. Самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) та дезертирство (ст. 408 КК). Відмежування між цими діями.

Ці питання слід розглянути у порівнянні положень статей 407 та 408 КК, з'ясувавши зміст понять «самовільне залишення» та «дезертирство», їх об'єктивні та суб'єктивні ознаки.

7. Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429 КК).

Розглядаючи це питання також слід висвітлити об'єктивні та суб'єктивні ознаки цього складу кримінального правопорушення, з'ясувати зміст понять «самовільне залишення поля бою» та «відмова діяти зброєю» та здійснити відмежування від добровільної здачі в полон (ст. 430 КК).

8. Загальна характеристика та види кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Кримінальні правопорушення, що передбачені в законі статтями 436 – 447 КК України, відносяться до категорії кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. У літературі класифікація цієї категорії кримінальних правопорушень здійснюється неоднаковим чином, але найбільш вдалою здається класифікація, що здійснює їх поділ наступним чином: 1) проти миру (статті 436, 437); 2) проти безпеки людства (статті 439 – 442); 3) проти Міжнародного правопорядку (статті 436-1, 436-2, 438, 443 – 447).

9. Кримінально-правова характеристика порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК).

При розгляді цього питання слід охарактеризувати об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки складу порушення законів та звичаїв війни та здійснити відмежування у частині вчинення заборонених дій проти цивільного населення та військовополонених від діянт, передбачених статтями 433 та 434 КК.

Тематика цільових виступів:

1. Кримінальна відповідальність за ухилення від військової служби шляхом самокалічення або іншим способом.
2. Кримінальна відповідальність за мародерство.
3. Кримінальна відповідальність за екоцид.
4. Кримінальна відповідальність за геноцид.

Теми рефератів:

1. Поняття військового кримінального правопорушення.
2. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень..
3. Посягання на життя представника іноземної держави.

4. Злочини проти осіб та установ, що мають міжнародний захист.

Література:

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинених стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб. / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 656 с.
3. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.

4. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Харітонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, Право, 2018. 328 с.
2. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. 564 с.
3. Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законодавстві: монографія. Харків : Право, 2015. 528 с.

5. Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп 2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа № 1-33/2004 URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинених стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про судову практику у справах про хуліганство : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Навчальна література:

Основна література:

1. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб. / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / А. М. Ященко, В. Б. Харченко, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2019. 480 с.
4. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. 142 с.
5. Словник Загальної частини кримінального права України / автори-упорядники С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. Чернігів : Вид-во «Десна Поліграф», 2018. 536 с.
6. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 656 с.
7. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.

8. Шульга А. М., Павліковський В. І., Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
9. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Додаткова література:

1. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та практичні проблеми : монографія / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. 419 с.
2. Ємельянов В. П. Актуальні питання визначення поняття «кримінальне право» // *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 220 – 224.
3. Ємельянов В. П. Кримінальне право як галузь законодавства і як галузь права // Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 – 13 жовтня 2017 р.) / ред. кол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 147 – 151.
4. Яценко А. М. Обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності. Політика у сфері боротьби зі злочинністю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 9 – 10 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 140 – 145.
5. Ємельянов В. П. Деякі питання щодо визначення діянь кримінальними проступками // Злочинність та протидія їй в умовах сингулярності : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 204 – 205.
6. Самотієвич В. О. Відмежування кваліфікованих від самостійних складів кримінальних правопорушень // *Публічне право*. 2021. № 1. С. 147 – 154.
7. Ємельянов В. П., Коростилєнко А. В. Дискусійні питання щодо загального поняття об'єкта злочинів // *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 255 – 259.
8. Гуренко Д. Ю., Ємельянов В. П. Актуальні питання щодо вирішення суб'єкта злочинів // *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 280 – 283.
9. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз. Запоріжжя : КПУ, 2017. 288 с.

10. Крижановський М. В., Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Харків : Право, 2020. 264 с.
11. Лантінов Я. О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони // *Форум права*. 2014. № 1. С. 570 – 574. URL: <http://nbuv.gov.ua>
12. Самотієвич В. О. Кримінально-правовий захист права на життя новонародженої дитини в Україні : проблеми та шляхи їх вирішення // *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 222 – 227.
13. Храмцов О. М. Кримінально-правове забезпечення охорони права людини на психічну недоторканість (теорія та практика) : монографія. Харків : Факт, 2022. 252 с.
14. Дудоров О. О. Злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. посібник. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.
15. Митрофанова Ю. С. Проблеми визначення статі потерпілої особи у зґвалтуванні // *Право і суспільство*. 2023. № 2. С. 228 – 234.
16. Митрофанова Ю. С. Кваліфікуючі ознаки кримінальних правопорушень проти статеві свободи та статеві недоторканості (статті 152 та 153 КК України) // *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2023. № 61. С. 1.1 – 1.14.
17. Ємельянов М. В. Кримінальна відповідальність за шахрайство: монографія. Харків : Право, 2014. 176 с.
18. Хряпінський П. В., Чус. О. В. Кримінально-правова характеристика незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї. Дніпропетровськ, ДГУ Літограф, 2015. 245 с.
19. Вознюк А. А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 192 с.
20. Кундеус В. Г. Щодо визначення ознаки створення злочинної організації як однієї з форм вчинення злочину, передбаченого ст. 255 КК України // *Форум права*. 2016. С. 135 – 140. . URL:<http://nbuv.gov.ua>.
21. Тероризм: визначення і сутність : монографія / А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов; за ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. П. Ємельянова. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.
22. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення : монографія. Харків : Право, 2016. 88 с.
23. Ємельянов В.П. Кількісний склад терористичної групи чи терористичної організації згідно зі ст. 258-3 КК України // *Держава і злочинність. Нові виклики в епоху постмодерну* : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті віце-президента Кримінологічної асоціації України О. М. Литвака (м. Харків, 23 квіт. 2020 р.) // МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків, 2020. С. 115 – 116.

24. Лантінов Я. О. Методологічні й загальнотеоретичні засади дослідження проблем кримінально-правової охорони громадянського суспільства України : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. 123 с.
25. Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів : монографія / за ред. В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2016. 184 с.
26. Бандурка І. О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монографія / за наук. ред. д. ю. н., проф. О. М. Литвинова. Харків: Золота миля, 2017. 432 с.
27. Ємельянов В. П., Митрофанова Ю. С. Проблеми застосування та шляхи вдосконалення закону про кримінальну відповідальність за дитячу порнографію // *Вісник Кримінологічної асоціації України* : збірник наукових праць. 2023. № 1 (28). С. 31 – 41.
28. Харітонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, Право, 2018. 328 с.
29. Ніколаєнко Т. Б. Теоретико-правові засади призначення та виконання спеціальних покарань щодо військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2018. 564 с.
30. Мохончук С. М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законодавстві: монографія. Харків : Право, 2015. 528 с.

Інформативні ресурси:

1. Законодавство України // Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.
2. Президент України // Документи. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/all>.
3. Урядовий портал // Нормативно-правова база. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/npd/search>.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.